

ANDRZEJ GIERASIMCZUK

UTOPIA NOWEGO MODELU RACJONALNOŚCI

A. N. E r m o l e n k o, K. J. R a j d a: *Prevrascennye formy socjalnoj racjonalnosti*. Kiev, Naukova dumka, 1987, 164 s.

Rozwój współczesnego zachodniego społeczeństwa następuje jakby zygagowatymi drogami. Z jednej strony w rozwiniętych krajach kapitalistycznych wzrasta ilość towarów, udoskonalana jest technologia ich produkcji na podstawie zastosowania najnowszych osiągnięć naukowo-technicznych, z drugiej zaś pojawia się niebywały wzrost ilości bezrobotnych, ograniczenie pola działania instytucji demokratycznych i swobód politycznych, stresy psychologiczne i kryzys kultury. Z jednej strony rozwija się racjonalna organizacja produkcji, rachunek ekonomiczny i kontrola wewnętrzna przedsiębiorstw i zakładów, z drugiej natomiast — wzrasta siła władzy, nie podporządkowana żadnej kontroli, powiększa się w sensie obiektywnym irracjonalny charakter całego społeczeństwa.

Naukowo-techniczny progres w rozwiniętych krajach kapitalistycznych doszedł do takiej granicy, za obrębem której rozpościera się historyczna perspektywa, mogąca stać się podstawą nowej cywilizacji, zdecydowanie odrzucającej stare stosunki produkcji i pseudo-demokratyczne instytucje społeczne.

Jeśli ujmie się rewolucję naukowo-techniczną w filozoficzno-socjologicznym planie, to można stwierdzić, iż przebiega ona w sposób triadyczny: pierwszym etapem jest automatyzacja produkcji, a dalszymi jej perspektywiczne szczeble — cybernetyzacja zarządzania oraz bionizacja przemysłu.

Wiadomo, że w warunkach kapitalizmu wszystkie wyżej wskazane etapy pojawiły się i pojawiają w obrębie prywatnej własności środków produkcji. To założenie determinuje takie stosunki, które powodują już na etapie automatyzacji produkcji to, że człowiek został postawiony wobec groźby masowego bezrobocia. Na XXVII Zjeździe KPZR podkreślono, że *kapitalizm wieku elektroniki i informatyki, komputerów i robotów wyrzuca na ulicę nowe miliony ludzi, w tym ludzi młodych i wykształconych*¹. Możliwość niebezpośredniego uczestnictwa człowieka w sferze

¹ Referat polityczny Komitetu Centralnego KPZR na XXVII Zjazd Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. „Kraj Rad” (wydanie specjalne), 1986, s. 11.

produkcji, tak w sensie jakościowym, jak ilościowym otwiera się dopiero w warunkach cybernetycznego kierowania procesami technologicznymi. Wyłączają one ludzi w sensie praktycznym z produkcji dopiero na etapie bionizacji, której podstawę stanowią kwasy nukleinowe.

Na etapie bionizacji powinna zachodzić harmoniczna koincydencja technicznych i biologicznych procesów, a także powinna zaistnieć harmonia w systemie *człowiek (społeczeństwo) — przyroda*, jednakże w społeczeństwie kapitalistycznym, w ramach określonego systemu występowały w jeszcze większej mierze w poprzednich epokach zjawiska dysharmoniczne, determinowane wyłączeniem określonej części społeczeństwa z uczestnictwa w produkcji i z tego powodu pozbawionych środków do egzystencji. Dalszy rozwój procesów produkcji, wszystkich sfer burżuazyjnego społeczeństwa zatracą, jakby to nie było, dodatni wydzźwięk i tylko potęguje wewnętrzne przeciwieństwa kapitalizmu.

W recenzowanej tu monografii radzieccy filozofowie A. Ermolenko i K. R a j d a dokładnie przebadali, z punktu widzenia zasad dialektyczno-materialistycznych, zjawiska nowych modeli racjonalności w społecznych systemach współczesnego społeczeństwa zachodniego, a także procesy fetyszycacji i destrukcji świadomości tego społeczeństwa.² Za podstawę badań koncepcji społecznej racjonalności i irracjonalności autorzy monografii przyjęli Leninowskie założenia filozoficznej krytyki koncepcji niemarksistowskich. A. E r m o l e n k o i K. R a j d a analizując te teorie, zastosowali w sensie dialektycznym: zasadę zrównania teoretycznych podstaw analizowanych koncepcji i materializmu dialektycznego w odniesieniu do całego rzędu problemów filozoficznych; zasadę określenia miejsca i ewolucji krytyki analizowanych poglądów; zasadę łączenia filozoficzno-socjologicznych tendencji we współczesnych naukach; zasadę partyjności.

W badaniach monograficznych wykorzystano ogromną ilość literatury filozoficznej — 260 pozycji. Autorzy twórczo spożytkowali rezultaty badań takich filozofów, jak: N. S. Antonomow, P. Baran, G. S. B a t i s z e w, A. T. G o r d i j e n k o, J. S. K o n n, W. A. K u g r a n s k i, P. W. K o p n i n, M. S. Ł a n g e n s z t a j n, M. K. M a m a r d a s z w i l i, T. I. Ojzerman, Ł. Parkasz, P. N. Fiedosiejew, W. I. Szyńska r u k i innych.

W recenzowanej pracy szczegółowo analizowano punkty widzenia R. Dahrendorfa, N. Luhmanna, J. H a b e r m a s a, H. S c h e l s k y' e g o, ich próby postawienia problemu związanego z przesunięciem kryzysowych zjawisk społeczeństwa zachodniego na płaszczyznę świadomości nowego modelu racjonalności. Uwidaczniają one związek współczes-

² A. N. E r m o l e n k o, K. J. Hajda: *Prevraščennye formy socjalnoj racionalnosti*. Kiev, Naukova dumka, 1987.

nego irracjonalizmu, skonceptualizowanego w *filozofii absurdu* A. Camusa z przekształconymi formami racjonalności społecznej, z ideologicznym sensem jej funkcjonowania w systemie ideologii burżuazyjnej.

Już treść pierwszych stron monografii przekonuje nas o tym, że badania przeprowadzono na podstawie ścisłych założeń logicznych, odpowiednio udokumentowanych przypisami, w których wyeksponowano treść, a nie zapis formalny. Podczas krytycznej analizy prac M. Webera, T. Adom o, A. Camusa, N. Luhmanna, J. -P. Sartre' a, J. Habermasa i innych, A. Ermolenko oraz K. Rajda zrezygnowali z koniunkturalnego „wrywania” z kontekstu oddzielnych fragmentów prac wskazanych filozofów i socjologów niemarksistowskich, celem „umocnienia” swoich twierdzeń, a zdecydowali się na przedstawienie poglądów danych filozofów i socjologów, prezentowanych przez nich w różnych pracach, dokładnie określając o jaką pozycję autora chodzi, ale tylko wtedy, gdy poddali ją krytycznemu oglądowi.

Badania monograficzne zaczynają się od analizy interpretacji pojęcia *racjonalność społeczeństwa* czy *społeczna racjonalność* w ujęciu filozofii i socjologii niemarksistowskiej.³ Autorzy książki słusznie podkreślają, że samo pojęcie *racjonalność społeczeństwa* jawi się jako świadectwo tego, że wielu zachodnich uczonych pyta o zastosowanie „miary” racjonalności nie tylko w świetle gnoseologicznych i logicznych problemów, ale przypisując też temu pojęciu sens praktyczny (społeczno-ekonomiczny i polityczny), dążąc w związku z tym do dokładnego przedstawienia — charakterystycznej dla kapitalistycznej zasady organizacji — działalności instytucji społecznych i całego społeczeństwa. W takim ujęciu, piszą A. Ermolenko i K. R a j d a, zasada racjonalności szeroko się rozprzestrzeniła w teoretycznych konstrukcjach autorów takich, jak: F. Tönnis, G. Simmel, W. S o m b a r 11, M. Weber, E. Durkheim i innych. Dla owych uczonych, orzekają A. Ermolenko i K. Rajda, racjonalność stanowi podstawową przesłankę współczesnego kapitalizmu, główną siłę napędową i najważniejszą zasadę rozwoju. I mimo że sama zasada racjonalności budowana była jeszcze na podstawie tradycji burżuazyjnej filozofii klasycznej, to jednak niemarksistowskim filozofom i socjologom przyszło obecnie wnieść do swoich rozważań gruntowne korekty, co znalazło swój wyraz w tezach o racjonalności i irracjonalności. W związku z tym, wywodzą dalej autorzy recenzowanej monografii, obiektywne istnienie irracjonalności i alienacji człowieka w samym kapitalizmie wynika nie tylko z irracjonalizmu, ale jest wpisane również w obręb tych koncepcji, które są z gruntu racjonalistyczne.

Takie zbliżenie wzajemnie przenikających się: racjonalizmu i irracjo-

³ Ibidem, s. 4—28.

nalizmu, pojawiło się w sposób najbardziej pełny w filozofii społecznej szkoły frankfurckiej. W koncepcjach przedstawicieli tej szkoły, zauważają A. E r m o l e n k o i K. R a j d a, *racjonalnego i irracjonalnego niekiedy w ogóle nie rozróżniamy*⁴. Autorzy dowodzą na podstawie analizy współczesnej niemarksistowskiej literatury filozoficznej i socjologicznej, że w ostatnich dziesięcioleciach nasilają się dążenia do znalezienia możliwości *racjonalizacji i irracjonalności*, do usunięcia chaotycznych sił za pomocą *rozumnego doskonalenia* ekonomicznych i politycznych instytucji społeczeństwa zachodniego.

Analizując rozliczne kierunki socjologii niemarksistowskiej autorzy monografii pokazują, że obecnie trudno wymenić jakąkolwiek tendencję czy szkołę we współczesnej socjologii burżuazyjnej, które by nie uczestniczyły w ogólnej dyskusji dotyczącej *racjonalności społeczeństwa* czy nie zaproponowały swojego wariantu *racjonalizacji* społeczeństwa zachodniego. Te warianty racjonalności, dowodzą autorzy, jawią się tylko jako uogólnione wersje innych przeobrażonych form stosunków kapitalistycznych, które swoją drogą potrzebują jeszcze analizy naukowej. Uwzględniają one na pewno, podkreślają A. E r m o l e n k o i K. R a j d a podczas badania społecznych koncepcji neokonserwatyizmu, założenia racjonalizmu krytycznego i strukturalno-funkcjonalnej socjologii, teorii komunikacji i tak dalej.

Struktura monografii skonstruowana została w ten sposób, żeby w jak najoptymalniejszej mierze uchwycić największą ilość podstawowych aspektów racjonalności i irracjonalności, znaleźć ich punkty sporne i wzajemne przeciwności. Praca zawiera wprowadzenie, pięć rozdziałów, zakończenie, piśmiennictwo, do którego odwołują się autorzy monografii.

Treścią pierwszej części drugiego rozdziału jest analiza racjonalności jako przekształconej formy, wyrażającej przeciwności społeczeństwa zachodniego. Autorzy monografii ze znajomością sprawy umiejętnie wydobijają treść koncepcji racjonalności u M. W e b e r a, ukazują, że koncentruje ona w sobie ważniejsze problemy społeczeństwa zachodniego: związki ekonomicznych i socjokulturowych czynników rozwoju, technicznych i humanistycznych wartości, biurokracji i demokracji, a przede wszystkim problemy ludzkiej wolności w warunkach kapitalistycznej organizacji społeczeństwa⁵. Podczas badań filozoficzno-socjologicznej strony koncepcji racjonalności M. W e b e r a autorzy zdołali maksymalnie jasno i dokładnie wykazać jej nastawienie polityczne.

Treść ostatnich rozdziałów uwidacznia transformację Weberowskiej koncepcji racjonalności w pracach T. A d o r n o i M. H o r k h e i m e r a,

⁴ Ibidem, s. 5.

⁵ Ibidem, s. 31—58.

P. Dahrendorfa, H. Luhmanna, H. Marcusego, J. Habermasa, H. Schelsky'ego i innych. Autorzy monografii, na podstawie dokładnej analizy prac filozofów i socjologów niemarksistowskich drogą zestawienia, porównania ich poglądów w ogólnym i charakterystycznym planie interpretacji Weberowskiej koncepcji racjonalności, odkrywają jej polityczną i ideologiczną tendencję, przejawiającą się w warunkach współczesności⁶.

Przy całej złożonej mozaice wywodów socjologicznych wskazanych wyżej filozofów i socjologów, autorzy zdołali pokazać, że koincydencja rozumienia racjonalności zachodząca między „frankfurtczykami” przedstawia się następująco:

a) zachodzi progresywna matematyzacja doświadczenia i poznania, wywodząca się z przyrodoznawstwa i wnikająca coraz bardziej w obręb innych nauk oraz oddziałująca na całą sferę ludzkiego życia;

b) występuje orientacja na konieczność racjonalnego eksperymentu i racjonalnego argumentu w organizacji nauki, a także w sposobie życia;

c) uwidacznia się uniwersalizacja funkcjonalnego stosunku do świata, a jego podstawowym instrumentem będzie przypuszczalna redukcja jakości do ilości;

d) dostrzec można powstanie i utrwalenie uniwersalnej struktury organizacji biurokracji⁷.

W związku z tym A. Ermolenko i K. Rajda ukazują osobliwości interpretacji racjonalności, odróżniającej się od ujęcia Weberowskiego. W koncepcji H. Marcuse'go na przykład *formalna racjonalność* M. Webera stanowi synonim określenia *burżuazyjnego rozumu*. Marcuse kontynuując tendencje do utożsamienia racjonalności z panowaniem, podkreślają autorzy monografii, stwierdza, że nie tylko zastosowanie *technicznego rozumu*, a już sama technika — to panowanie nad światem i człowiekiem, to metodologiczne, naukowe, rachujące i rozliczające panowanie⁸. Jednostronna walka przeciw kapitalizmowi w pojęciu Marcusego może być ekstremizmem politycznym „outsiderów”, a ponieważ istotnie mogą tylko dokonać destrukcji, to potrzeba rewolucjonizacji *technicznego rozumu* przetransformowana została w potrzebę jego likwidacji, a stąd i likwidacji całej tradycyjnej nauki i techniki, celowo kierowanej działalności w ogóle.

W poszukiwaniach dróg *racjonalizacji* kapitalizmu nauka burżuazyjna

⁶ Ibidem, s. 37—41, 54—58, 62—63, 67—70, 77—81, 113—120, 131—137, 138—141, itd.

⁷ Ibidem, s. 59.

⁸ H. Marcuse: *Industrialisierung und Kapitalismus*. W: *Max Weber und die Soziologie heute*. Tübingen 1965, s. 161—180.

zakłada, że ideał *nowej racjonalizacji* kapitalizmu powinien odpowiadać następującym wymaganiom:

- a) być nacelowanym na usunięcie irracjonalnych zjawisk występujących w obrębie społeczeństwa kapitalistycznego;
- b) wyłączyć z siebie treści dotyczące panowania, to jest racjonalność nie powinna być osiągnąta za cenę wolności człowieka;
- c) harmonijnie łączyć wartości techniczne i ekonomiczne (efektywność, kalkulacja) z wartościami humanistycznymi (wolność człowieka, rozwój jego osobowości, jakość życia i tak dalej).

Głównym jak się okazało, kamieniem obrazu w sporze o sposób osiągnięcia tego ideału, akcentują autorzy monografii, jest przede wszystkim trzeci wymóg. I ponieważ problem racjonalności, zdaniem filozofów i socjologów niemarksistowskich, nie mógł być rozwiązany bez odpowiedzi na pytanie: jak i przy pomocy kogo mogą być wypracowane podstawowe wartości społeczne; czy też powinny być one narzucone z góry, czy wywiedzione w sposób demokratyczny? — to w związku z tym dyskusja nabrała wyraźnego politycznego charakteru. W niej zaznaczyły się, przypuszczają autorzy monografii, co najmniej dwie tendencje: liberalno-reformatorska, zgodnie z którą osiągnięcie racjonalności społeczeństwa związane jest z rozszerzeniem kontroli demokratycznej nad *techniczną racjonalnością* oraz konserwatywno-demokratyczna, antydemokratyczna, przy której racjonalność utożsamia się z późniejszym doskonaleniem środków kontroli i zarządzania, manipulacji wiedzą ludzką i tak dalej.

Poszukiwania nowej racjonalności w filozoficzno-teoretycznym planie, stwierdzają K. E r m o l e n k o i K. R a j d a, dotyczyły zmiany paradygmatu metodologicznego, w treści którego uwidoczniły się zasadniczo sprzeczne punkty widzenia, zachodzące na gruncie teorii komunikacji J. H a b e r m a s a i systemowej teorii społeczeństwa N. L u h m a n n a.

Autorzy monografii wydobywają istotę Habermasowskiej krytyki Weberowskiego rozumienia racjonalności społecznej, wymownie pokazują jak w polemice z L u h m a n n e m (przedstawicielem przeciwnej linii urzeczywistniającego się metodologicznego zwrotu), kształtowała się Habermasowska koncepcja racjonalności społecznej⁹. Zagadnienie wolności u H a b e r m a s a postawione zostało jako problem koordynacji działalności jednostek. Przy tym, jak słusznie podkreślają autorzy monografii, u H a b e r m a s a uwidacznia się zagadnienie nieformalnego ogółu (kompromis między monologicznymi, celowymi, racjonalnymi oddziaływaniami, wyrazem czego była Weberowska „formalna” racjonalność) a bogatego w treści ogółu.

W ten sposób racjonalność, zdolność rozumnego myślenia może być

⁹ A. E r m o l e n k o, K. R a j d a: op. cit., s. 63—71.

osiągnięta, zdaniem H a b e r m a s a, tylko za pomocą komunikacji językowej. Jednakże, jak słusznie akcentują autorzy monografii, w realnym życiu społecznym istnieje ogromny obszar racjonalnie zorganizowanych i uporządkowanych stosunków, które stają się takimi nie tylko dzięki instrumentom językowej regulacji ¹⁰.

Na podstawie analizy prac H a b e r m a s a ¹¹ autorzy ukazują, że wydobywa on dwa aspekty człowieczego stosunku do świata: stosunek ludzi do przyrody i związki między jednostkami. Z kolei na podstawie tych stosunków H a b e r m a s wywodzi dwa aspekty ludzkiej działalności: pracę — czyli działalność technologicznie ukierunkowaną oraz aktywność o charakterze komunikacyjnym, a więc H a b e r m a s próbuje, wydzielając dwa aspekty aktywności — celowo ukierunkowaną i komunikacyjną — przeciwstawić je kategoriom sił produkcyjnych — stosunkom produkcji.

Próbę przystosowania zasady myśli liberalnej do życia społeczeństwa zachodniego przedstawił socjolog zachodnioniemiecki K. D a h r e n d o r f. Racjonalność w ujęciu D a h r e n d o r f a, reasumują A. E r m o l e n k o i K. R a j d a, powinna opierać się na zasadzie interesu prywatnego, a mianowicie — na zasadzie konkurencji i konfliktu społecznego z całkowitym odrzuceniem planowo-racjonalnej orientacji w życiu społecznym.

Analizując prace K. D a h r e n d o r f a ¹², autorzy monografii całkowicie słusznie akcentują, że jego pojęcie racjonalności, tak jak u innych przedstawicieli tendencji liberalno-reformatorskiej, związanych z nadziejami powstania „nowej” demokratycznej wspólnoty, jako przeciwwaga systemu państwowo-biurokratycznego, reprezentuje sobą odległą od rzeczywistych tendencji ideę utopijną.

Autorzy monografii, analizując krytycznie prace przedstawicieli konserwatywnego kręgu socjologii niemarksistowskiej — N. L u h m a n n a ¹³, H. S c h e l s k y' e g o i innych ¹⁴, dochodzą do wniosku, że zapatrywania

¹⁰ Ibidem, p. 71.

¹¹ J. H a b e r m a s: *Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. 2 Aufl. Frankfurt am Main 1976, s. 32—34; Idem: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1: *Handlungs-rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main 1981, s. 34 i n.

¹² R. D a h r e n d o r f: *Konflikt und Freiheit*. München 1972, s. 195; 243—245; 250; Idem: *Die neue Freiheit: Überleben und Gerechtigkeit in einer veränderten Welt*. München 1975, s. 18—71, 131—132 i n.

¹³ N. L u h m a n n: *Politische Planung*. 2 Aufl. Opiaden 1975, s. 82—100; Idem: *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main 1984, s. 25—28, 67; Idem: *Macht*. Stuttgart 1975, s. 15—23 i n.

¹⁴ M. S c h e l s k y: *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Opladen 1975, s. 119—129; Idem: *Die Soziologi und das Recht: Abhandlungen und Vorträge zur Soziologie von Recht. Institution und Planung*. Opladen 1980, s. 270—273; 304—305 i n.

przedstawiciele tego kręgu na problemy racjonalności i racjonalizacji społeczeństwa burżuazyjnego reprezentują ten kierunek, który w połowie lat siedemdziesiątych został nazwany *neokonserwatyzmem* i którego ideami wyposaża się jak orężem prawicowe książki Zachodu, w celu przeciągnięcia na swoją stronę tak zwanej milczącej większości, przestraszonej ekstremizmem.

Zakończeniem rozważań monograficznych A. E r m o l e n k i i K. R a j d y jest odpowiednio uzasadniony wywód o nierealizowalności wariantów racjonalności kapitalizmu, to jest wariantów formowanych przez przedstawicieli zarówno liberalno-reformatorskiej, jak i konserwatywnej tendencji.

Tłumaczył:

Jerzy K o s i e w i c z